

№98

КОЛЕКЦИЯТА ОТ ЛУЛИ ВЪВ ВАРНЕНСКИЯ МУЗЕЙ

МАГДАЛИНА СТАНЧЕВА

Археологическият отдел на Окръжния исторически музей във Варна притежава една от най-големите засега колекции от глинени лули в България¹ — повече от 370 броя. При това колекцията постоянно се увеличава. Тя даде възможност за това проучване, което прави скромен принос както към изследването на лулите като произведения на едно съвсем слабо познато керамично производство — по същество приложно изкуство, така и на стопанския живот и бита във Варна през съответната епоха. Към това изследване ни подтикнаха и добрите и обнадеждаващи резултати от проучването на колекцията от лули в Музея за история на София, направено също върху около 350 екземпляра.²

В първата ни работа върху глинени лули и по-специално върху производството им у нас се спряхме на различни въпроси от общ характер — появата на това производство, някои особености на технологията, на декорацията и др. В процеса на работата върху варненските лули много от резултатите от изследването на софийските находки се потвърдиха. Изобилието на варненския материал позволява да се добавят нови интересни наблюдения. Като особено важна задача на работата ни върху лулите е опитът да се установи местно производство. Считаме, че и в това отношение изучаването на варненските лули е довело до положителни резултати.

Глинени лули от Варна, както и изобщо този вид керамични изделия, трябва да се поставят в широките рамки от края на XVI в. до XIX в. включително. Те произхождат от разкопки или случайни находки в района на града от тази епоха. Някои от тях са намерени в ями за смет заедно с керамика и фаянс, които ги датират относително добре.

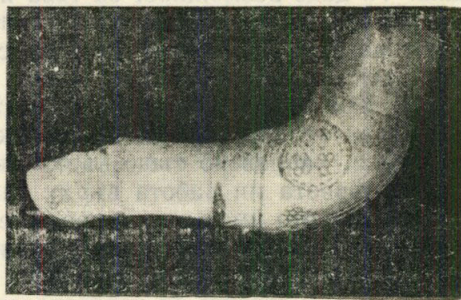
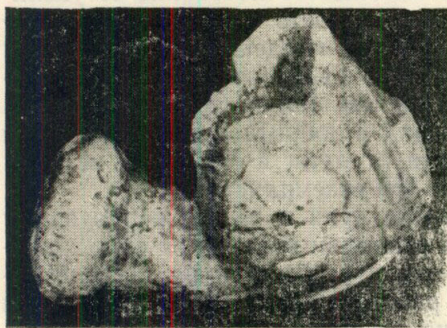
¹ В много музеи у нас вече се събират глинени лули — предмети, които дълго са били пренебрегвани. Но засега на първо място по брой стоят колекциите на Музея за история на София и на Окръжния исторически музей във Варна.

² М. Станчева и Ст. Медарова, Производството на глинени лули у нас. Музей и паметници на културата, 1968, кн. 4, с. 4—13. Тук изказвам голямата си благодарност на н. с. Александър Кузев от Археологическия отдел на Окръжния исторически музей във Варна, който настоя да се занимаем с лулите от Варна и любезно ми ги предостави за работа. Нему се дължи преди всичко и създаването на тази богата колекция.

Няколко лули са открити заедно със скелети, турско оръжие и монети в района на един редут и се датират точно във времето на сраженията при Варна в Руско-турската война от 1828—1829 г.³ Макар и малко на брой, тези лули позволяват да се уточни датировката на един много често срещан сред варненските находки тип.

Извън тези съображения и данни не разполагаме с писмени сведения, свързани с местно производство на лули, както е случаят например със София, където е засвидетелствувано съществуването на луладжийски еснаф с документ от 1604 г.,⁴ нито пък за търговия с внесени отвън лули. Това обаче не е основание да се отхвърли възможността за съществуване на такъв еснаф във Варна. Следователно за решаването на въпроса, дали е имало във Варна местно производство на глинени лули, ще трябва да изхождаме преди всичко от състава на варненската колекция от лули.

Трудно е да се разпредели на групи по някои основни белези — преди всичко по формата — толкова разнообразна колекция от лули като варненската. Ако се започне от материала, от който са изработени, трябва да се отбележи, че са застъпени със значителен брой белоглинените лули — 38 броя (обр. 1, 11) — и особено лулите от светла охроворозова

Обр. 1. Белоглинени лули от Варна
Fig. 1. Pipes en argile blanche de Varna

и охровокеремидена глина (след изпичането) — 40 броя (обр. 2, 7, 8). Преобладават лулите от глина, която след изпичането е добила хубав яркokerемиден цвят (обр. 3). С доста екземпляри са застъпени и черните лули (обр. 4, 13), чийто цвят е получен при опичане с редукция.⁵

По отношение на формата най-много са камбановидните, цилиндричните и многостенните лули. Това са сравнително прости и удобни за предназначението на предмета форми, които се явяват в различни варианти по дължина и форма на втулката, височина или диаметър на чашката, по-широк или по-тесен отвор и др. Лулите с ясно изразена цветовидна форма са сравнително по-малко или по-скоро са твърде стилизирани и

³ Тези лули са намерени от уредника на Музея «Владислав Варненчик» Шанко Апостолов, комуто изказвам благодарност за предоставената ми възможност да ги видя.

⁴ М. Станчева и Ст. Медарова, пос. съч., с. 4 сл.

⁵ М. Г. Рабинович, Московская керамика. МИА СССР, 12, 1949, с. 78;

Обр. 2. Лула с охров цвят
Fig. 2. Pipe de couleur ocre

Обр. 4. Лула с червен цвят
Fig. 4. Pipe rouge

Обр. 3. Лула с керемиденочервен цвят
Fig. 3. Pipe de couleur brique

Обр. 5. Лула във форма на ботуш
Fig. 5. Pipe en forme de botte

отдалечени от формата на цвета — форма, която в софийската колекция е много широко застъпена.⁶ Единични екземпляри имат своеобразни и интересни форми — на ботуш, на мастилничка, на дивит и др. (обр. 5, 6).

Ще разгледаме последователно най-напред многобройните групи, които според нас представляват най-голям интерес.

1. С четиридесет екземпляра е представен един много характерен тип лули (обр. 7, 8). Те имат изобщо къси втулки и ниски чашки. Средните им размери са: височина на чашката 3,5 см, дължина на втулката 1,5 см. Втулката се разширява слабо в края и завършва с назъбен или по-скоро фестониран ръб. В редки случаи има пръстеновидно надбеляване с релефни ребра. Чашката е оформена от долна заоблена част и горна отвън многостенна призма. При един вариант, който се среща в 15 екземпляра, долната част на чашката е на ребра, вертикално или косо разположени.

Описаната форма е получена на калъп. Останалата част от декорацията е шампована или гравирана. Преди всичко с по две тънки връзани линии са отделени полетата на призмата, а в някои случаи е нарязана

⁶ М. Станчева и Ст. Медарова, пос. съч., с. 8 сл.

на и долната заоблена част. В полетата са шамповани орнаментите. Майсторът е боравил с няколко печатчета: полурозета, малка палмета, бадемovidна форма с радиално разположени чертици, листовидна форма в два варианта. Розетите, палметите и бадемovidният мотив се комби-

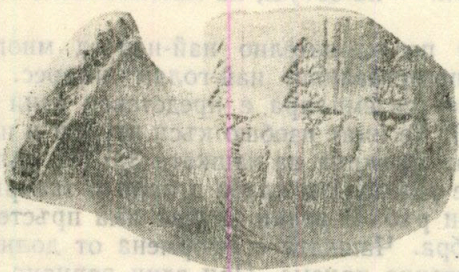

Обр. 6. Лула във форма на масилничка на дивит
Fig. 6. Pipe en forme d'encrier de divit

Обр. 7. Еднотипни лули — първа група
Fig. 7. Pipes de même type — premier groupe

нират в по-прости или по-богати групи. Листовидният мотив е поставен винаги еднократно, само в полето до втулката, и според нас играе ролята на марка. Но освен него този вид лули носят отделно печатче-марка —

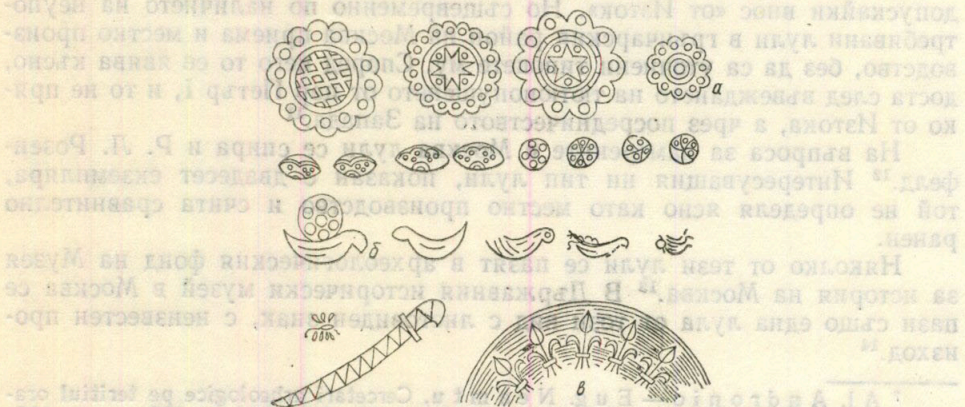
Обр. 8. Лула от първа група
Fig. 8. Pipe du premier groupe

полукръг може би с имитация на арабски надпис (обр. 9). Тази марка се явява в два варианта — по-проста и с повече дъгички и точки. Поставена е на втулката или на долната част на чашката, една или по три една

Обр. 9. Украса и марки върху лули от първа група
Fig. 9. Décor et marques sur des pipes du premier groupe

над друга. От общо 11 лули с пълна украса (с всичките посочени съставки) 7 имат листовиден знак-марка, винаги на дясната страна на чашката. При други 3 лули тази част е отчупена (следователно може да са имали знак) и само една е сигурно без такъв знак. Дванадесет лули имат еднообразен печат (обр. 8), повечето по един, по-рядко по два и три. Една лула има три различни, доста заличени печата, вероятно арабски надписи. Този вид лули имат обикновено тъмноохров и охрочеремиден цвят, плътни са и сравнително тежки.

Обр. 10. Марки, печати и орнаменти
върху лули от Варна
Fig. 10. Marques, sceaux et ornements
sur des pipes de Varna

При липсата на други данни първото основание да се допусне за тази група, че е местно производство, е именно големият брой еднотипни лули с незначителни варианти, с еднородни повтарящи се печатимарки, с еднакви размери, глина, техника на изработка. Впрочем по тази логика се правят обикновено такива заключения за всякакъв вид изделия — накити, керамика, оръжия и пр. В нашия случай обаче решаването на въпроса се усложнява от факта, че точно такъв вид лули се срещат на други места извън страната ни, и то твърде далеч. Ето няколко примера, едни приведени по публикации, а други — видяни от нас в два музея в Москва:

1. Лула от описания тип е намерена в Яш. Тя има най-богата орнаментация — полурозети една над друга, над тях палмета; на втулката обърната надолу полурозета и бадем с радиални чертици. Датирана е в XVIII в.⁷

2. В Букурещ и околността му са намерени лули от този тип. Публикувани са три екземпляра от манастира Раду Вода. Двата имат пълна и най-богата орнаментация, третият има чашка на ребра. Определена датировка не е посочена.⁸ Съвършено същата лула, както варненските е намерена при разкопките в Михай Вода. Заедно с други тя е датирана широко в XVII—XIX в. и определена като «от източен произход».⁹

3. В изследването си върху московската керамика М. Г. Рабинович дава рисунка на намерена в Москва лула от същия тип, с листовидно печатче и с два еднакви печата на втулката — имитация на арабица. Печатите приличат на варненските — и те са в полукръгове, но по рисунката не може да се реши със сигурност дали са еднакви с варненските.¹⁰

В една друга своя работа, посветена на старото керамично производство в Москва, Рабинович дава изображения на 16 лули, от които най-малко пет (доколкото личи на образа) са от разглеждания тип. Описанието потвърждава това. Авторът не решава въпроса за произхода им, допускайки внос «от Изток». Но същевременно по наличието на неупотребявани лули в грънчарския район на Москва приема и местно производство, без да са уточнени типовете му. Според него то се явява късно, доста след въвеждането на тютюнопушенето от цар Петър I, и то не пряко от Изтока, а чрез посредничеството на Запада.¹¹

На въпроса за намерените в Москва лули се спира и Р. Л. Розенфелд.¹² Интересуващия ни тип лули, показан с двадесет екземпляра, той не определя ясно като местно производство и счита сравнително ранен.

Няколко от тези лули се пазят в археологическия фонд на Музея за история на Москва.¹³ В Държавния исторически музей в Москва се пази също една лула от този вид с листовиден знак, с неизвестен произход.¹⁴

⁷ A. I. Andronic — Eug. Neamtu, Cercetari arheologice pe teritiul orasului Jasi in anii 1956—1960. Archeologia Moldovei, II—III, 1964, p. 425 s. ; p. 428, fig. 141.

⁸ J. Jopascu — V. I. Zirra, Manastirea Radu Voda si biserica Bucur. Bucurestii de odinoara, 1959, p. 76, pl. LXVIII 1—3.

⁹ G. h. Santea, Cercetari arheologice pe dealul Mihai Voda si imprejurimi. Bucurestii de odinoara, 1959, p. 127, pl. CII; p. 143.

¹⁰ М. Г. Рабинович, пос. съч., с. 71, рис. 6. Вж. също с. 78.

¹¹ М. Г. Рабинович, Гончарная слобода в Москве XVI—XVIII вв. МИА СССР, 7, 1947, Материалы и исследования по археологии Москвы, т. I, с. 72 сл.

¹² Р. Л. Розенфельдт, Московское керамическое производство XII—XVIII вв. Археология СССР. Свод археологических источников Е 1—39, М., 1968, с. 56—57, табл. 19.

¹³ Има възможност да прегледам тези лули благодарение на любезността на колегите от Археологическия отдел на Музея за история и реконструкция на град Москва, за което им изказвам благодарност.

¹⁴ Възможността да видя тези лули дължа на зам. директора на Държавния исторически музей в Москва Вера М. Раушенбах и на сътрудницата при отдела за керамика Татяна Й. Дулкина, която ми даде и всички интересувачи ме данни.

В софийската сбирка от лули има само един екземпляр, който по форма спада към този тип варненски лули, но е без украса.¹⁵

Приведените паралели позволяват да се направят няколко предположения. Значителният брой лули във Варна от един и същи тип, с еднакви знаци и печати в няколко комбинации преди всичко навежда на мисълта за местно производство. На територията на Румъния, за където няма данни за местно производство, самите изследователи на този материал ги считат внесени «от Изток». Всъщност «Изтокът» може да бъде именно Варна — голям център на керамично производство, крайморски търговски град. Наличието на този тип лули в Москва може да се обясни по няколко начина: 1) те се явяват там по търговски път, произведени са във Варна; 2) те се явяват там по търговски път, произведени са в някакъв друг център, който може би е източник и на варненските лули; 3) касае се за един тип, произвеждан на различни места, чрез пренасяне на лула-модел, от която се работят калъпи, или чрез пренасянето на самите калъпи.

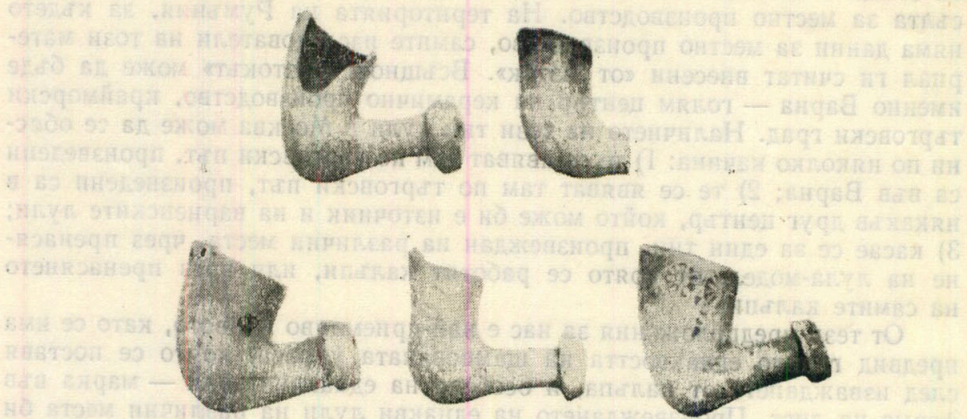
От тези предположения за нас е най-приемливо първото, като се има предвид главно еднаквостта на щампованата украса, която се поставя след изваждането от калъпа, и особено на еднаквия знак — марка във форма на лист. Произвеждането на еднакви лули на различни места би предполагало не само еднакви калъпи, но и еднакви замби за щампованите орнаменти, и то няколко различни. При безкрайните варианти на украса на лулите едно такова точно подражателство не изглежда оправдано. Според нас тези лули са произведени във Варна, в една работилница. Вариантите на украсата подкрепят това предположение също така, както еднаквите знаци. Прибавянето на печат с имитация на арабца има своя смисъл като повдигащ стойността на стоката знак — първоизточник на производството на лулите не са нашите градове. Вариантите в броя на знаците са свързани с неизвестни за нас отношения в еснафа или работилницата. В полза на предположението, че този тип лули са работени във Варна, е и фактът, че освен един недекорирани с щампа екземпляр в София такива лули не са намерени и досега, т. е. към един български град, който има свое местно производство, не се насочва продукцията на друг български град. Не трябва да се изключва като съображение цветът на глината — охров, каквато глина се намира в изобилие в околностите на Варна.

Този тип лули като цяла група е може би от най-ранния — не по-късно от началото на XVIII в.

2. На второ място ще разгледаме една група светлоглинени лули, представени с двадесет и четири съвсем еднакви екземпляра (обр. 11). Тяхната форма е свършено проста — втулката и чашката образуват едно цяло. Втулката има пръстеновидно надебеляване в края. Сечението на чашката е миндаловидно — ръбът на съединяване на двете половинки личи. Цветът на тези лули е кремавобял, сивобял, розовобял. По чашката на някои от тях има сравнително едри марки различни варианти на кръг, насечен радиално или запълнен с малки кръгчета — по 1, 2 или 3. Тези печати са били гравирани на калъпа, а не щамповани. Само една от тези лули има печат с арабца.

¹⁵ М. Станчева и Ст. Медарова, пос. съч., с. 7, обр. 30.

За тези прости, съвсем еднакви лули също сме склонни да допускаме, че са местно производство. Тук ще припомним, че при проучването на софийските лули една голяма група (46 екземпляра) от свършено прост вид, без шампована украса, с изключение на 3 броя, приехме за про изведени в София. Друга група софийски лули, при които се устано

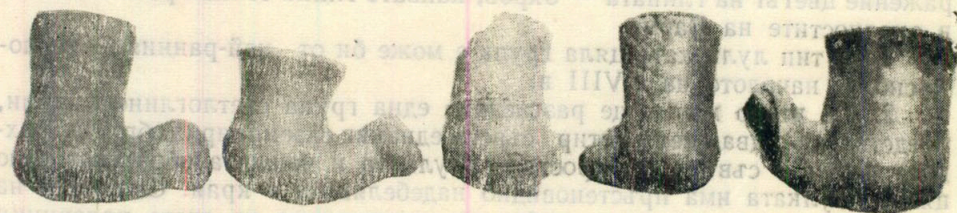

Обр. 11. Белоглинени лули от Варна — втора група
Fig. 11. Pipes en argile blanche — seconde groupe

вяват еднакви дефекти, получени от калъпа, също считаме за софийско производство.¹⁶ От тези два вида във Варна не е намерена нито една лула. Както се вижда, това сравнение може да се окаже твърде полезно за отделяне на типове местно производство. В София пък е намерена само една лула от вида на варненските белоглинени с миндаловидно сечение на чашката. Една такава лула е намерена и в Букурещ.¹⁷

За датировката на тези лули помага намирането на два екземпляра в яма за смет с фаянс от XVIII в.¹⁸

3. С двадесет и шест екземпляра е представена друга група: еднородни лули с много проста форма и почти без украса (обр. 12). Те имат къса

Обр. 12. Еднотипни лули от Варна — трета група
Fig. 12. Pipes de même type de Varna — troisième groupe

¹⁶ Пак там, с. 9.

¹⁷ J. Jopascu — Vl. Zirga, op. cit., pl. LXIII₁₇.

¹⁸ Това наблюдение, както и всички други данни за комплекса от материали, с които са намирани лулите във Варна, ни съобщи н. с. А. Кузев.

(1,5 см) втулка с надобелен край и почти цилиндрична чашка, висока около 4 см, с диаметър на отвора 2,5 см. С изключение на една тъмнокафява и една с виолетов оттенък на повърхността, всички имат светлокеремиден цвят. Единствената им украса е един изпъкнал пръстен в долната част на чашката, получен от самия калъп, и означеният с една, две или три линии на зъбчато колело ъгъл на сливането на втулката с дъното на чашката. Дванадесет от тези лули имат шампована марка, съставена от два елемента: схематизирано изображение на птиче и над него различни видове розети, радиално разделено кръгче, кръгче с перли и др. (обр. 13). Това кръгче в три варианта на вътрешното му запъл-

Обр. 13. Марка върху дъното
на лула от трета група
Fig. 13. Marque sur le fond d'une
pipe du troisième groupe

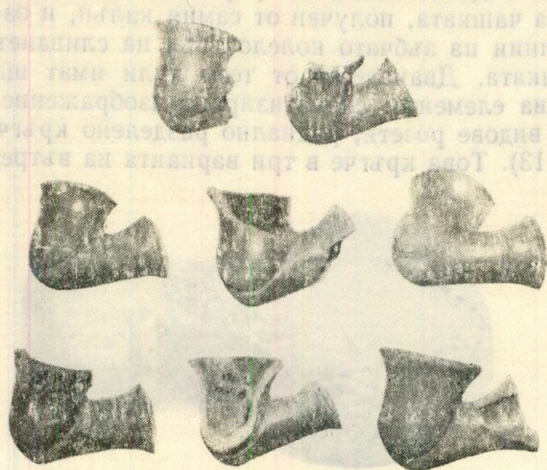
ване е еднакво с марките на разгледаната по-горе група от белоглинени лули. За отбелязване е, че тъмнокафявата лула от тази група има друг печат, неясен, а виолетовата — само кръгче с радиални линии, без птичето. Същото кръгче с перли, но по-усложнено ще видим по-долу като марка на друга многобройна група лули от Варна.

Този вид лули, маркирани с птиче и кръгче, според нас може да се счита за варненско производство. Съображенията за това са същите, както за разгледаните по-горе групи.

4. Четвъртата голяма еднородна група лули включва 81 екземпляра (обр. 14). Тя е най-многобройна. Тези лули имат камбановидна чашка и втулка във форма на пресечен конус, а в много малко случаи — надобелен край. Средната височина на чашката е 4 см, а дължината на втулката е 3 см. На цвят повечето са керемиденочервени. Втулката е декорирана с по 1—2 пръстена, направени със зъбчато колело. Чашката е много често без всякаква украса. Когато има шампована украса, тя е на челната част или на страните, в отделни елементи, а не на пояси, които обхващат цялата чашка. При по-богато украсените екземпляри на челната част е оформена фигура, запълнена с един и същ гъсто едно до друго шампован мотив, който наподобява пауново перо.

Голям брой от тези лули имат на страничната повърхност на чашката еднакви или близки печати — концентрични кръгчета с перли (обр. 10а). Този знак-марка се среща и при лулите от разгледаната по-горе трета група, но в комбинация със схематизирано «птиче» (обр. 10 б). Няколко камбановидни лули (8 броя) са съвсем еднакви по размери, малко по-малки от останалите и са маркирани отстрани с кръгчета с

розета в средата, защриховани кръгчета, обиколени с перли, ромб перли и една по-особена розета. Две от тях са излезли от един и същи калъп и имат по един малък листовиден мотив на челната част. Много лули от тази група имат кръгли печатчета на втулката с арабска.

Обр. 14. Еднотипни лули от Варна — четвърта група
Fig. 14. Pipes de même type de Varna — quatrième groupe

За датировката на тази група лули имаме две опорни точки: такава лула е намерена с керамика и фаянс, които се датират не по-рано от втората половина на XVIII в.; четири такива лули, от които едната с кръгче с перли отстрани, са намерени при скелетите на турски войници на редута в западния край на града, т. е. датират се в 1828 г.

За лулите от тази група смятаме за почти безспорно, че са произведени във Варна. Осемдесет и един екземпляра с почти еднакви форми, една и съща система на украса, един и същ щампован мотив (пауново перо), с който се оформят декоративни полета (обр. 15), знак-марка

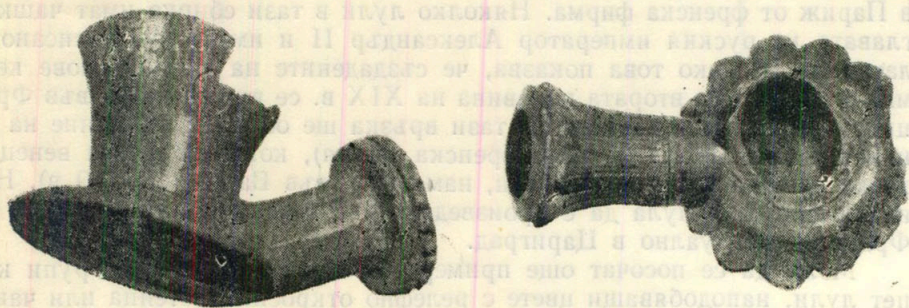
Обр. 15. Лули от четвърта група, украсени с мотив «пауново перо»

Fig. 15. Pipes du quatrième groupe, décorées du motif «plume de paon»

в няколко варианта, при това знак, който се среща при друга група в комбинация с друг елемент — струва ни се, че това са твърде много основания, за да се изключи възможността тези лули да са внасяни отвън. Към това ще прибавим, че тази форма, много елементарна, се среща

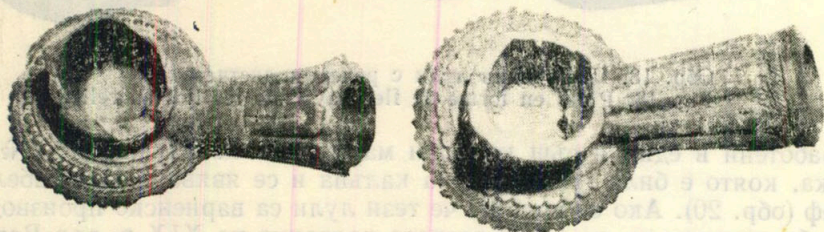
макар и в много малко екземпляри, и в София, но без мотива «пауново перо» и без този знак — кръгче с перли.

Това са четирите големи еднотипни групи, които преди всичко може да се определят като местно производство. С повече от двадесет броя са представени цветовидните лули — с чашка, наподобяваща пъпка на многолистно цвете или във формата на жълт нарцис, наричан от населението «луличка» (обр. 16). При този тип чашката излиза от един диск — мно-

Обр. 16. Цветовидни лули
Fig. 16. Pipes en forme de fleur

голистна розета — и има фуниевидна форма. Дискът постепенно е загубил първоначалната си форма на цветна пъпка и се е превърнал в гладък кръг, понякога с фестониран ръб, а понякога украсен само с шамповани мотиви (обр. 17). При разглеждането на софийските лули загатнахме за

Обр. 17. Цветовидни лули
Fig. 17. Pipes en forme de fleur

възможността предпочитанието към цветовидните форми да се обясни с една символична връзка с благоуханието на тютюна.¹⁹ Не е възможно да се допусне, че такъв вид лули не са произвеждани там, където изобщо съществува производство на лули.

За този тип лули с диск под чашката при разглеждането на софийските находки приехме по различни съображения една по-късна датировка — края на XVIII—XIX в.²⁰ Варненските находки потвърждават такава датировка, защото лули от този вид са намерени на редуите, свързани с Руско-турската война — 1828—1829 г. В сбирките на Държавния

¹⁹ М. Станчева и Ст. Медарова, пос. съч., с. 7 сл.

²⁰ Пак там, с. 13.

исторически музей в Москва се пазят няколко такива лули. Те са изработени съвършено в техническо отношение. Една от тях носи овален печат с надпис в два реда: S. Seiler—Consple. Както се вижда, производителят не е турчин, въпреки че тази лула е произведена в Цариград (Consple е вероятно съкращение на Constantinople). Явно е, че тези лули са произведени за износ на Запад. От друга страна, пак в сбирката на този музей се съхраняват лули с печат «Gambier à Paris» — произведени в Париж от френска фирма. Няколко лули в тази сбирка имат чашки с главата на руския император Александър II и името му, написано на латиница. Всичко това показва, че създадените на Изток типове керамични лули през втората половина на XIX в. се произвеждат във Франция, а вероятно и другаде. В тази връзка ще обърнем внимание на орнамента fleur de lys (т. нар. френска лилия), който образува венец по диска на една лула от този тип, намерена във Варна (обр. 10 в). Не е изключено тази лула да е произведена във Франция или за износ във Франция евентуално в Цариград.

Може да се посочат още примери на малки еднотипни групи като пет лули, наподобяващи цвете с релефно открити листенца или чашки за наргиле (обр. 18, 19). Други три еднакви малки черни на цвят лули

Обр. 18. Цветовидни лули с релефни листчета
Fig. 18. Pipes en forme de fleur avec de feuilles en relief

са работени в един и същ калъп и маркирани на втулката с «№ 4» — марка, която е била гравирана на калъпа и се явява в едва забележим релеф (обр. 20). Ако се приеме, че тези лули са варненско производство, това би означавало, че и във втората половина на XIX в. във Варна са се произвеждали лули, които не носят вече условно означение с някаква фигурка или арабски монограми, а съвременна на епохата цифрова номерация. Такива малки групи, разбира се, не могат да служат за сигурно доказателство, че са произведени тук. Но трябва да се има предвид, от една страна, че статистическият метод (в случая значението на бройките от находки) не може да се абсолютизира. Веднъж възприето предположението, че във Варна се произвеждат глинени лули въз основа главно на големите еднотипни групи, в никакъв случай не може да се изключва местният произход на малобройни групи.

Не може да се смята също, че освен тези групи всички многобройни разнообразни лули, намерени във Варна, са произведени извън този град само защото се различават по форма и украса. Калъпите за лули се изхабяват бързо, а щампованата украса дава големи възможности за разнообразие върху еднородни форми. При решаването на въпроса за местното варненско производство не трябва да се забравя, че при

занаятчийството разнообразието на формите и украсата на произведените предмети е една от основните характерни черти за разлика от фабричната продукция. Създаването на масова занаятчийска продукция за пазара съвсем не изключва изработването на по-малобройни или единични екземпляри с по-особена и различна форма и декорация.

Обр. 19. Чашки за наргилета
Fig. 19. Coupes de narghilé

Между варненските лули има великолепни екземпляри, при които съвършената техника на изработка е съчетана със сложна и богата декорация (обр. 21). Няколко екземпляра са имали позлата, която се е запазила отчасти (обр. 22).

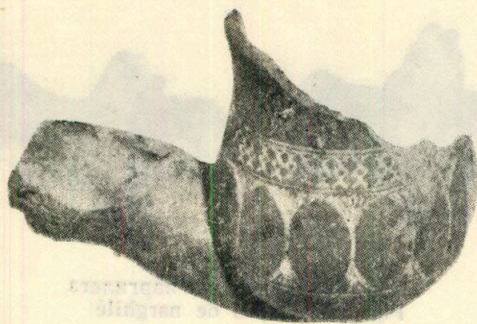
Обр. 20. Еднотипни лули с марка «№ 4»
Fig. 20. Pipes de même type avec la marque «№ 4».

Обр. 21. Лули от Варна с разнообразна богата украса
Fig. 21. Pipes de Varna avec un décor riche et avrié

Ако разгледаме орнаментиката на варненските лули, ще видим, че нейните компоненти, т. е. простите мотиви, от които безкрайни варианти тя е съставена, може да се подведат към няколко основни групи: геометрични (окръжност, триъгълник, ромб), растителни (палмета, розета,

лист) и мотиви, свързани с архитектурни форми (арки, колонки и пр.). Освен това широко се използват и съвсем елементарните съставки — точка, чертичка, дъгичка, които в различна връзка образуват рамки, пояси, фон и пр. (обр. 23).

Обр. 22. Лула от Варна с позлата
Fig. 22. Pipe dorée de Varna

Спряхме се на декоративните мотиви при разглеждането на софийските лули.²¹ Тук още веднъж и с по-твърдо убеждение ще подчертаем, че декорацията на керамичните лули е изобщо чужда на спецификата на керамиката от епохата. По характер декорацията на лулите е еkleктична — черпи елементите си от орнаментиката на най-различни изкуства, като се почне от архитектурата и се завърши със златарството.²²

Обща черта на шампованата декорация на лулите е силната стилизация на растителните мотиви и търсенето на ритъм в композицията на орнаментиката. Единични екземпляри, и то от късните типове лули, са украсени със свободно поставени в празно поле клончета, завършващи с цветче или с листче (обр. 24). Подобни, но не еднакви с варненските клончета в свободно гладко поле се срещат (също рядко) и по намерени в София лули.²³

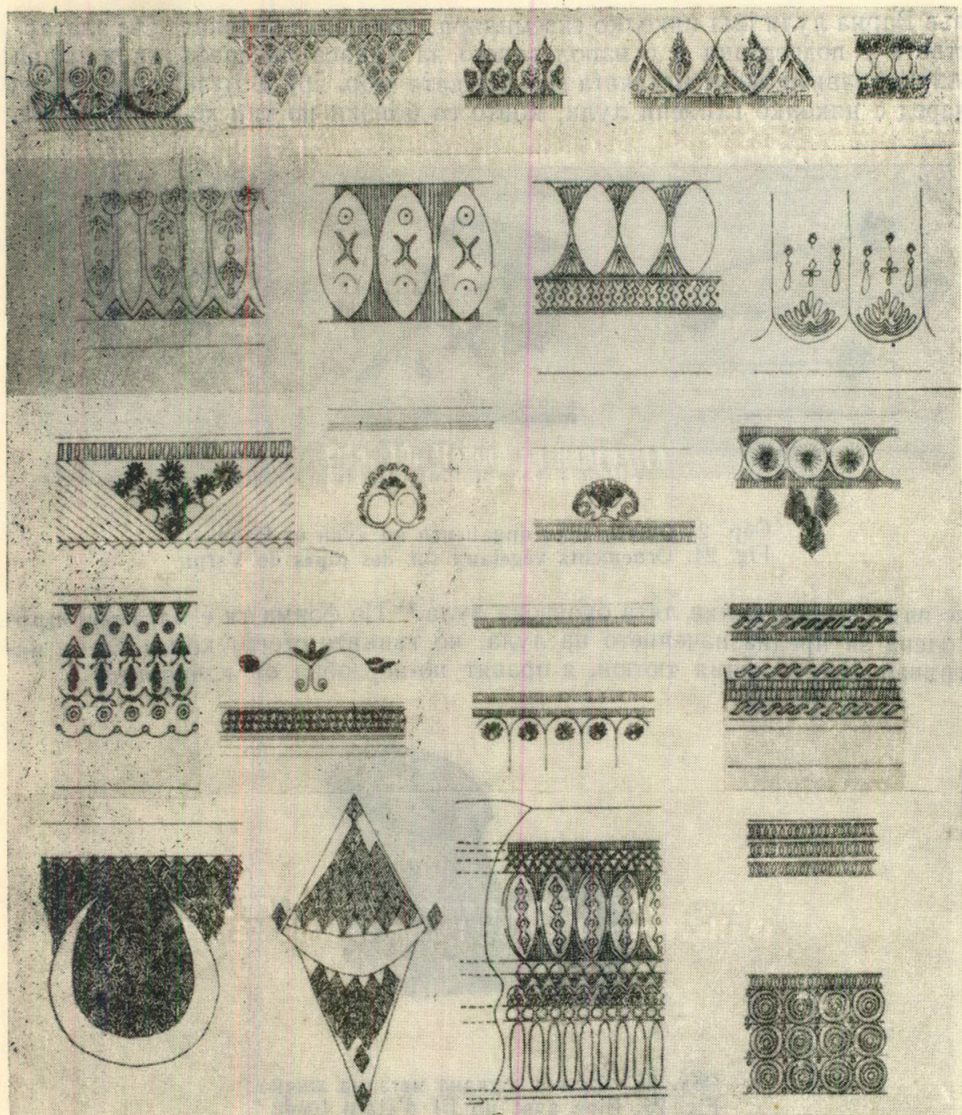
Трябва да отбележим, че се опитахме да потърсим еднакви шамповани мотиви, използвани и при софийските, и при варненските лули, т. е. да установим използването на един и същ инструмент, но това не даде положителен резултат. Въпреки голямата прилика, особено в простите мотиви, не може да се установи, че са излезли изпод една и съща замба. Това отново потвърждава изложеното по-горе предположение, че не е съществувала пряка връзка между производството на лули във Варна и в София.

Работата върху варненската сбирка от лули потвърждава вече установения за София факт, че изработката на тези глинени изделия е свър-

²¹ Пак там, с. 10—11.

²² Срв. напр. у. Н. Г I ü s k u n d E. D i e z, Die Kunst des Islam. 3 Aufl., Berlin, 1925 — за връзка с архитектурни форми, и то много стари — с. 144—145; за връзка с килимената орнаментика — с. 399—401; за връзка с декорацията на метални изделия — с. 472—473 и пр. Вж. също редица паралели в сборника Народы Передней Азии, под ред. Н. А. Кислякова и А. И. Першица, М., 1957, с. 340 (везба); с. 347 (шамповани медни съдове).

²³ Срв. М. Станчева и Ст. Медарова, пос. съч., с. 12, обр. 9.

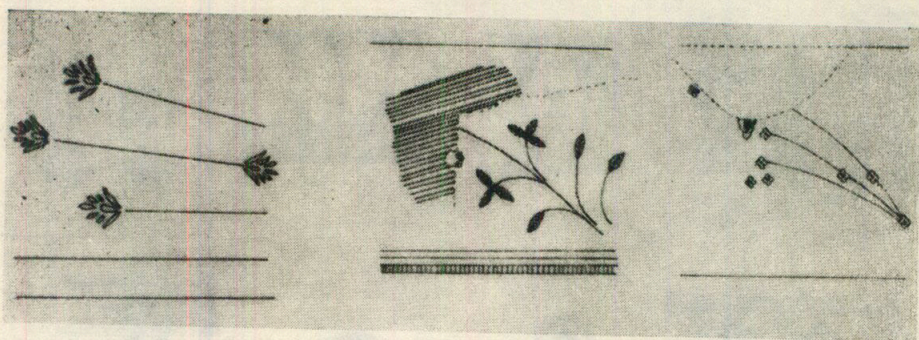

Обр. 23. Щамповани орнаменти по лули от Варна
 Fig. 23. Ornements imprimés sur des pipes de Varna

шено отделна от останалото гърнчарско производство. Тя се свързва с него чрез основния материал за тези изделия — глината. Формуването в калъп се практикува в гърнчарството, но е много по-характерно за златарството от тази епоха. А украсата с метални печати (замби) е специфична за златарството и медникарството и под тяхно влияние се среща и при глинени съдове у нас, но сравнително рядко.²⁴ Между намерените

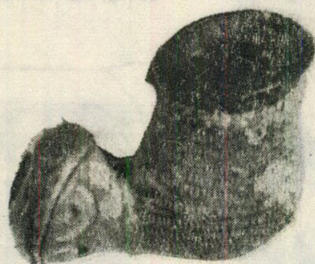
²⁴ Декорирани с шамповани мотиви глинени съдове се пазят в сбирката от керамика от същата епоха на Археологическия отдел на музея във Варна.

във Варна лули има няколко екземпляра, при които връзката със златарството е подчертана и с използването за украса на сребърна и медна жичка, навити около втулката или чашката (обр. 25). В музея в гр. Девня наред с няколко глинени лули, които са близки по тип до варненските,

Обр. 24. Растителни орнаменти по лули от Варна
Fig. 24. Ornaments végétaux sur des pipes de Varna

се пази и една малка лята бронзова лула.²⁵ По форма тя е напълно пригодена за предназначението на лула, но тънките стени, които са се нагрявали от горящия тютюн, я правят по-неудобна от глинените.

Обр. 25. Лула с усукана метална жичка
Fig. 25. Pipe avec un fil d'étain tordu

Ще се спрем накратко и на въпроса за печатчетата с арабица — надпис или евентуално имитация на надпис. Рабинович²⁶ и Розенфелд²⁷ считат, че голяма част от тях са неграмотни подражания на арабски надписи. Разчитането и проучването на тези печатчета би могло да бъде предмет на отделно изследване от специалист по тази материя. Такива печатчета носят и много изделия на медникарството. Тази работа при

²⁵ Уредникът на музея в Девня Ара Маргос беше любезен да ми предостави за работа тези лули, за което му изказвам благодарност.

²⁶ М. Г. Рабинович, Московская керамика, с. 78 сл.

²⁷ Р. Л. Розенфельдт, Московское керамическое производство, с. 71—72.

лулите представлява значителна трудност както поради миниатюрните размери на печатчетата (диаметър 3 до 8 мм), така и поради не винаги острия отпечатък върху глината. За ориентация, която до известна степен би ни улеснила в решаването на въпросите, които тук сме си поставили, потърсихме съдействието на Аспарух Велков, н. с. при Ориенталския отдел на народна библиотека «Кирил и Методий». Прегледът на повече от сто печата върху лули от варненската сбирка не можа да даде категоричен отговор на въпроса дали всички тези печата съдържат истински надпис (най-вероятно име), или голяма част от тях представляват неграмотни подражания на такива надписи.²⁸ От особена важност е, че еднородни печата се повтарят върху еднотипни лули, например върху лули от разгледаните първа и трета група. При една лула от най-многобройната четвърта група се разчита името Gurman oglu — «син на Гурман». Друга лула от същата група носи на печата името Husni. Върху една цветовидна лула с много богата декорация в печатчето калиграфски е изписана думата babalak (тъст). На една лула от първата разглеждана група са поставени три различни печатчета едно над друго и на средното се четат думата zade (син). На другите две недостатъчно сигурно се разчитат наподобяващи имена надписи.

Голяма част от този вид печата обаче не може да се разчетат. Те съдържат грижливо изрисувани елементи на арабица, но в неправилни съчетания. Като предварително предположение допускаме следното обяснение: у нас лулите се появяват като продукт на едно усъвършенствувано вече занаятчийско производство, чиято родина не са нашите земи. Печатът с името на майстора е гаранция за качеството и реклама на работилницата. Печатчетата са били метални и гравирани надписи са били подготвени от грамотни лица. Разпространението на занаята може би е довело в някои случаи до запазването на традицията на печат с арабица, без той да съдържа винаги четлив надпис. В много случаи при варненските лули такова предположение се подкрепя и от факта, че еднотипни лули са маркирани с други знаци (розета, птиче, лист и др.), които сигурно са белег на работилницата или на майстора, а освен това същите лули носят неразчитаеми или съдържащи грешки печатчета с арабица.

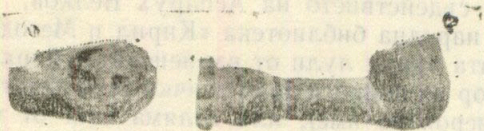
Една лула (обр. 4) има на втулката си релефен надпис с приблизително следното значение на български: «Скритото, потайното в малкия отвор на скривалището» (лулата?).

В търсенето на разнообразие за изработването на лули са използвани най-различни материали. Между варненските лули има три каменни, от които една от мрамор и една от шифер. По форма те наподобяват глинениите както с многостенната си повърхност, така и с фестонирания край на втулката на една от тях (обр. 26). Две лули са изработени от дърво. По форма и украса те напълно подражават на глинениите, като се изключи това, че повърхността на дървото е покрита с пунктир.

Във Варненския музей се пази и единствената у нас, доколкото ни е известно, находка от вносни холандски лули. Петнадесетте екзем-

²⁸ На др. Аспарух Велков изказвам голямата си благодарност за положените от него усилия да разчете печатите върху лулите. Всички приведени данни за тяхното значение дължа на него, както и разчитането на релефния надпис върху една лула.

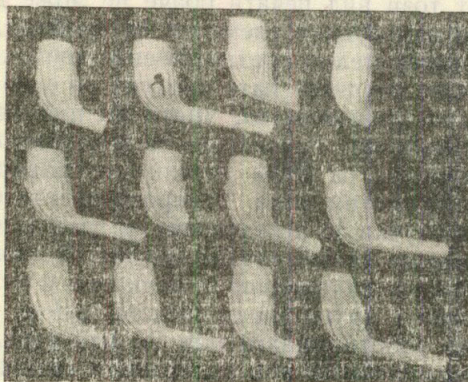
пляра са намерени на едно място. Те са белоглинени, с лек сив оттенък. Чашката е висока 4 см, с диаметър на отвора 2 см. Тя е свързана с една тънка тръбичка със запазена дължина при варненските екземпляри (всички отчупени на края) до 10 см и с диаметър 5—7 мм, а диаметърът

Обр. 26. Каменни лули от Варна
Fig. 26. Pipes en pierre de Varna

на отвора на тръбичката — 1—2 мм. Стените на чашката са много тънки, в горната си част гладки, а долу на ребра (обр. 27).

Производството на лули в Холандия започва още през последната четвърт на XVI в. и продължава до началото на XIX в. Ранните холандски лули имат съвсем малка чашка (височина 2—3 см) и са дебелостенни. По големината на чашката и по тънките стени варненската на-

Обр. 27. Холандски лули, намерени във Варна
Fig. 27. Pipes hollandaises trouvées à Varna

ходка трябва да се отнесе към края на XVII в. и началото на XVIII в. Тогава именно те са изнасяни в много страни на Азия и Европа.²⁹

Както се вижда, грижливото събиране на глинени лули дава възможност за проучването им и за осветляването на различни въпроси, свързани с епохата, в която се произвеждат и използват тези лули.

Глинените лули са предмет на известно внимание в съветската и в румънската археологическа литература. У нас изследването на варненските лули е втората работа, посветена на тези предмети на бита, произведения на специализирано занаятчийство и същевременно на едно приложно изкуство. Съществуват възможности чрез изучаване сбирките и на други музеи това интересно производство да бъде най-пълно проучено именно в нашата страна.

²⁹ Р. Л. Розенфельдт, Московское керамическое производство. . . , с. 115, табл. 19⁵⁴—57.

LA COLLECTION DE PIPES DU MUSEE DE VARNA

Magdalena Stančeva

Résumé

L'article porte sur une des plus intéressantes collections de pipes en argile de Bulgarie qui fait l'objet d'une étude détaillée. Cette collection comprend plus de 370 exemplaires qui ont été découverts lors des différentes fouilles effectuées à Varna. Ces trouvailles se situent chronologiquement dans des limites très étendues allant de la fin du XVIe jusqu'au XIXe s. inclusivement.

L'auteur a tâché de grouper ces pipes selon leur type en partant de leur forme et de leur décor. Il a établi plusieurs groupes composés d'un nombre assez important (jusqu'à 40) d'exemplaires similaires. De nombreuses pièces portent la même marque ou très rapprochée de l'artisan. Ceci a incité l'auteur de supposer que ces groupes ont été exécutés à Varna, cette cité ayant eu à l'époque une industrie céramique très prospère. Il est fort possible que dans cette importante ville littorale on ait exporté des pipes aussi vers d'autres centres.

L'auteur relève le genre du décor de ces pipes et souligne les traits particuliers de cette production très proche par l'outillage et la technique utilisés de l'orfèvrerie. La technique parfaite, la richesse et la variété des formes et des ornements montrent que cette fabrication constituait un métier d'art appliqué indépendant.

Certains exemplaires qui se distinguent par leur forme particulière permettent de supposer qu'il y avait parmi cette collection de pipes de Varna quelques unes importées. On y compte une trouvaille unique en Bulgarie de 15 pièces hollandaises en argile blanche, datée de la fin du XVIIe ou du début du XVIIIe s.